

Takáts József

POLITIKA AZ IRODALOMTUDOMÁNYBAN

Nem egészen világos okokból 2000-ben, amikor a Helikon Kiadó megjelentette Terry Eagleton *Literary Theory* című könyvét, a mű magyarul *A fenomenológiától a pszichoanalízisig* címet kapta, noha nem a fenomenológiánál kezd az irodalomelmélet történetének elbeszélését, és nem a pszichoanalízissel végzi. Az angol marxista szerző alkotása a magyar nyelven hozzáférhető legkiválóbb összefoglalás a témáról. Utolsó fejezete a *Politizáló kritika* címet viseli – a „kritika” kifejezés ez esetben a *criticism* téves fordítása, tehát így kell értenünk: politizáló irodalomértelmezés. A magyar kritika szavunk jóval szűkebb mezőt jelöl, mint a *criticism*. A záró fejezetben Eagleton többek között a feminizmus, a dekonstrukció, az új historizmus, a posztmodern kérdéseit taglalja. Az alábbi cikkben én nem ezt teszem. Ellenkezőleg: olyan irodalomtudományi művet vizsgállok – két részletét kiemelve és értelmezve –, amelyet nem szokás politizálónak tekinteni. Igaz, a kilencvenes évek nagy magyarországi „elméleti bumm”-ja idején, amikor közel egy időben áramlottak be a korábbi évtizedek eltérő nyugati irodalomtudományi irányzatainak szövegei, a hazai fogadtatás az említett politizáló iskolákat is többé-kevésbé politikátlanította – írtam erről akkoriban.¹

Most más a témám: arra szeretnék példát hozni, miért szükséges, hogy a politikai gondolkodás történetét kutatók ne csak politikusok, politikai írók, politikaelméletet művelők szövegeivel foglalkozzanak, hanem – például – költők, tankönyvírók, reformpedagógusok, építészeti szakírók vagy éppen irodalomtudósok munkáival is. A válasz kézenfekvő: mert írásaikban politika (sőt, helyenként politikai teória) található. De az irodalomtudósok tanulmányozása más haszonnal is járhat a politikai esztétörténészek számára, hiszen szövegek elemzésével foglalkoznak az előbbiek és az utóbbiak is. Fogalmakat, módszereket

¹ „[A]z alkalmazott dekonstrukció erősen politikai beállítottságú irányzatai jórészt politikumuk nélkül jutnak át a magyar szellemi közegbe” stb. TAKÁTS 2002: 1534–1535. Mindezt részletesen Horváth Györgyi fejtette ki: HORVÁTH 2014.

lehet ellesni az irodalomtudományból. Némely korábbi eszmetörténeti tanulmányomban Gérard Genette transztextualitásról tartott előadását vagy a kognitív metaforaelmélet fogalomkészletét igyekeztem módszertani keretként felhasználni. Ezúttal Northrop Frye egyik legfontosabb alkotásáról írok,² amely magyarul *Az Ige hatalma* címet viseli (noha talán helyesebb lenne, ha *A szó hatalma* címet viselné).³

Frye sokkötetes életművének középpontjában a mitológia és a költészet, közelebbről a Biblia és a nyugati irodalom kapcsolatának vizsgálata áll. Alaptézisei így hangzanak: az irodalom központi szerkezeti elemeit a mítosztól örökölte, s éppen ezen elemek segítik hozzá az egyes alkotásokat, hogy évszázadok, évezredek elteltével is képesek megszólítani olvasóikat. A Biblia a nyugati irodalom vezérfonala és tápláló mikrokozmosza. Közös nyelv köti össze ezeket: mítoszok (azaz cselekményszortyok) és metaforák. Tévképzet, hogy az irodalmi művekben a kifejtett tartalom vagy a szerző személyes meggyőződése játsszák a főszerepet: az „irodalom lelke a mítosz és a metafora”.⁴ Frye – kérdéses módon – hatalmas, egységes, összefüggő rendszerként gondolta el a nyugati irodalmat, noha állításai igazolásul kedves kanonikus szerzőihez tért vissza újra és újra: Blake-hez, angol romantikus költőkhöz, Miltonhoz, Dantéhez, Shakespeare-hez, Yeatshez. Bírálói szavára tették azt is, hogy teóriájában az ókori görög és római örökség szerepe leárnyékolódott a Bibliához képest a nyugati irodalom történetében. Általános kijelentései olykor azonosították az irodalmat a nyugati alkotásokkal, noha vallástörténeti összevetéseiben gyakran kerültek elő buddhista párhuzamok. Egyszóval nagy hatású és vitatott életmű az övé.

Előljáróban *A kritika anatómiája* című könyvéből – a cím fordítása helyesen így hangzana: *Az irodalomértelmezés anatómiája* – hoznék rövid idézetet annak érzékeltetésére, hogy téziseit nemcsak irodalmároknak, de politikai szövegeket elemzőknek is érdemes figyelembe venniük. Az állítás jellegzetesen frye-i, szinte bármely művében feltűnhetne, hiszen a mitologikus gondolkodás elsődlegességéből indul ki: „a pszichológia, az antropológia, a teológia, a történettudomány, a jog verbális struktúráit, s egyáltalán mindent, amit szavakból építenek fel, ugyanazok a mítoszok hatják át vagy konstruálják, mint amelyek eredeti hipotetikus

² Cikkem ünnepi tanulmánykötetbe készül: olyan témát kerestem, amely a lehető legkorábbi időpontban köti össze az ünnepelt és a köszöntő élettörténetét. A kanadai irodalomtudóstól az első kis füzetet magyarul a *Harmadkor* című szegedi egyetemista-folyóirat adta ki 1987-ben, 9. számának mellékleteként. E folyóiratnak vezető szerkesztője voltam akkoriban. S a szóban forgó, 9. számban jelent meg Horkay Hörcher Ferenc első *harmadkor*-beli esszéje, a melankóliáról. Ismeretségünk, azt hiszem, innen ered.

³ TÓTH 2012: 114.

⁴ FRYE 1997: 13. A fenti bekezdés téziseit a mű bevezetésére hagyatkozva fogalmaztam meg.

formájukban az irodalomban találhatók.”⁵ Noha a listából kimaradt a politika, a kijelentés általánosítása egyértelmű: a politikai beszéd- vagy írásműveket is „ugyanazok a mítoszok hatják át vagy konstruálják, mint amelyek eredeti hipotetikus formájukban az irodalomban találhatók”. Az irodalmi és a politikai szövegek tanulmányozása tehát analóg tevékenység kell hogy legyen. Az eszmetörténész szerszámosládájába Frye elemző eljárásai is elraktározandók.

Az irodalomtudós, aki ily mértékben megnyitotta kutatási területét, műveibe pszichológiai, antropológiai, teológiai, történettudományi, jogi, politikai feltevéseket és következtetéseket is belefoglalt. Rövid tanulmányomban csak az utóbbiak némelyikéről lesz szó. Az *Ige hatalma* a nyelvi kommunikáció négy alapvető módjának bemutatásával kezdődik, s már e fejezet sem politikamentes. Kialakulásuk sorrendjében visszafelé haladva elsőként a leíró módot, a tényközlés nyelvi formáját tárgyalja, megjegyezve, hogy „emez írásmód technikája és a demokrácia elmélete együtt fejlődött ki, körülbelül Locke-kal egy időben”.⁶ A második, dialektikus módra a nagy metafizikai rendszerek jelentik a legmagasabb rendű példát: e mód érvelésre épül, s önálló ítéletalkotást vár el befogadójától. A harmadik módot Frye retorikainak és egyben ideológiaiak nevezi: e mód a meggyőzés célját követi, s az elkötelezettséggel fonódik össze. Platón az *Állam* című műve a példája, Thraszümakhosz és Szókratész vitája, amelyben – ha jól értem – az előbbi kezdettől fogva, az utóbbi a dialógus végére érve alkalmazza a szóban forgó kommunikációs módot. Politikai párhuzammal él itt is, az ideologikus módot a zsarnoksággal hozza kapcsolatba: „az ideológiában mindig meglévő tendencia, hogy zsarnoksággá vagy csőcselékuralommá váljék.”⁷

A negyedik mód a szerzőt leginkább érdeklő nyelvi világ: ezt képzeleti vagy költői módnak nevezi. E mód az álomszerűt, a fantasztikusot, a feltételezhető foglalta magában, s a mitológiából ered. Megérkeztünk Frye nagy témájához. S éppen ezen a ponton válik láthatóvá szellemi vállalkozásának egyik politikai tétje: beállításában a költői mód voltaképpen az ideologikus mód ellenlábasa, reménybeli lebontója. „Ez a mód nyitott világhoz vezet, és darabokra zúzza azokat a megkövesült dogmákat, amelyekért az ideológia epekedik.”⁸ Az *Ige hatalmában* az ideológia fogalma a szokásosnál szélesebb: idetartozónak vélte a vallásokat és az olyasféle politikai doktrínákat is, mint a marxizmus. S nemcsak a költői módot eredeztette a mitológiából, hanem az ideológiát is: „Valamely ideológia azzal indít, hogy hagyományos mitológiája általa fontosnak tartott

⁵ FRYE 1998: 302–303.

⁶ FRYE 1997: 31.

⁷ FRYE 1997: 45.

⁸ FRYE 1997: 48.

részből megalkotja tulajdon változatát, és ezt a változatot használja fel a társadalmi szerződés kialakítására és érvényesítésére. Vagyis az ideológia nem más, mint alkalmazott mitológia...”⁹ Aki valamely ideológia elkötelezettje, annak a benne foglalt mítoszalkalmazásokban kell hinnie.

A mitológiából lezármazó két nyelvi kommunikációs mód, az ideologikus és a költői eltérését és feszültségét magyarázza meg Frye könyvének egyik legérdekesebb politikai eszmefuttatása. A mitológia, hangsúlyozza az irodalomtudós, nem kitalált dolgok és nem tények foglalata, hanem „a gyakorlati emberi érdeké”.¹⁰ Méghozzá elsődleges és másodlagos érdeké. Íme, az első részlet, amelyet hosszabban idézek:

Megkülönböztetek elsődleges és másodlagos érdekeket, bár nincs köztük éles határvonal. A társadalmi szerződésből fakadó másodlagos érdekek közé tartozik a hazafias és egyéb kötődésekhez való hűség, a vallásos hit, az osztályhovatartozásból következő szemlélet és magatartás. Ezek az érdekek a mítosz ideológiai vonatkozásából fejlődnek ki, következésképp kifejezésük főleg közvetlenül az ideológia prózai nyelvére korlátozódik. [...] Az elsődleges érdekeket négy fő területen vizsgálhatjuk: az étel és az ital, és a hozzájuk kötődő egyéb testi szükségletek; a szexualitás; a tulajdon (azaz a pénz, ingóságok, lakás, ruházat és mindaz a tulajdon, amelynek híján az egyén nem élheti a maga életét); és a mozgás szabadsága. Az elsődleges érdek általános célját fejezi ki a „bővelkedő élet” bibliai kifejezése. [...] Az elsődleges érdekek képviselőit tartós igyekezete csak olyan társadalmakban fejlődhet ki, ahol az egyéniség tudata is valamiképpen kifejlődött. Az elsődleges érdekek axiómái a legegyszerűbb és legközönségesebb közhelyek: különösebb kivétel nélkül mindenkinek jobb az élet a halálnál, a boldogság a bánatnál, az egészség a betegségnél, a szabadság a rabságnál. / Az, amit ideológiának nevezünk, szorosan a másodlagos érdekekhez kötődik, melyeknek nagyjából racionalizált változata. De ha a mítoszokat vagy elbeszélési mintákat vesszük szemügyre, kitűnik kötődésük az elsődleges érdekekhez. Minthogy az emberi élet olyan, amilyen, nem annyira ezeknek az érdekeknek a kielégítése jelenik meg mitikusan, hanem a szorongás attól, hogy nem elégülnek ki.¹¹

„Northrop Frye maga is az ideológián való túllépés lehetetlen lehetőségét kutatta” – írta róla találóan magyar monográfusa.¹² Az imént idézett két, lerövidített

⁹ FRYE 1997: 50.

¹⁰ FRYE 1997: 59.

¹¹ FRYE 1997: 70–71.

¹² TÓTH 2012: 197.

bevezetés e kutatást példázza. Az ideologikus mód és a költői mód mitologikus eredetének és ellenkező kiegészítéseinek kifejtése egyszerre mind az előbbi le-, az utóbbi felértékelése. Az ideologikus mód Frye beállításában fontos, de nem elsődleges érdekek hordozója. Az ember elsődleges érdekeit a költészet képes leginkább kifejezni. De azt hiszem, többről van itt szó: a szerző arra tett kísérletet, hogy visszavegye a politikát az alapkérdésére. A politika ideológiák előtti alapját kívánta megragadni. Az ember elsődleges érdekeinek leszögezése egyben a jó politika vagy a jó társadalom normájának meghatározása is. Az elsődleges érdekek megállapítása nem önkényesen történt: együttesüket a mitológiából, közelebből a Bibliából származtatta a szerző. Feltűnő, hogy az elsődleges érdekek általánosak (nem valamely közösség érdekei), ugyanakkor egyéniek: „Az éhínség társadalmi probléma, de csak az egyén hal éhen.”¹³ A közösségi érdekek fontosak, de másodlagosak.

Az idézett szövegrész, azt hiszem, olyan politikafilozófiai törekvések rokona, amelyek a liberális demokrácia liberalizmusát antiideológiának tekintették, mint Raymond Aroné, s amelyek a liberalizmus minimális változatát kívánták elérni, mint Judith Shklar.¹⁴ Utolsó mondata, amely szerint az ember elsődleges érdekei mitikus formában nem beteljesülve jelennek meg, hanem inkább a be nem teljesüléstől való szorongásként, a jó politika negatív meghatározásaira emlékeztet, amelyek a rossz elkerülését, enyhítését, megszüntetését tekintik a politikai cselekvés feladatának, s nem valamely ideális állapot megvalósítását. Váratlan visszafogottság ez a szerzőtől, aki gyakran hangsúlyozta „a költői” utópikus energiáit. Az 1950-es, 1960-as évek témája, az „ideológiák vége”, amely Aron fejtegetéseit is befolyásolta, úgy tűnik, a kanadai irodalomtudós számára is lényeges volt. Frye ugyanakkor kimondatlanul, eltérően Shklartól, nem a félelemtől, hanem a szűkölködéstől mentes élet liberalizmusának megalapozásával próbálkozott Az *Ige hatalma* lapjain. Az elsődleges érdekek négyese, a francia szerző fogalmaival élve, reális és formális szabadságjogok együttesét vonja maga után. Akárcsak Aron, Frye is a szabadság különféle fajtái közötti „legjobb kompromisszumot” kereste¹⁵ négyese összeállításakor. „A történelem során a másodlagos érdekek mindig az elsődlegesek fölébe kerekedtek” – olvashatjuk könyvében.¹⁶ Nyilvánvaló, hogy az ellenkezőjét tartotta volna helyesnek.

Az *Ige hatalma* másik részlete, amelyhez rövid magyarázatokat fűzök, a felemelkedés mitikus mintájának a 19. század nyugati (politikai és nemcsak politikai)

¹³ FRYE 1997: 71.

¹⁴ ARON 1994: 56; SHKLAR 1989: 21–38.

¹⁵ ARON 1994: 80.

¹⁶ FRYE 1997: 72.

gondolkodásában játszott központi szerepét taglalja. Frye története a 18. század közepén Rousseau értekezéseivel kezdődik:

Könyvünk szemszögéből nézve Rousseau ama folyamat előfutára, amelynek során felbomlik a régi, uralkodó négy szintű szerkezet, az „odafenti” világ szimbolikájának ideológiai alkalmazása, és megszületik egyfajta forradalmibb világmindenség, amelyben a hajtóerő alulról tör felfelé, és felszínre hozza az emberi természet elfojtott elemeit.¹⁷

„Rousseau konstrukciójának” politikai része végül a marxizmusban, lélektani része a freudizmusban ért célba, írja. Ahogyan az uralkodó osztály elnyomja az alávetett, felszabadulásra törekvő munkásosztályt, ugyanúgy ellenőrzi a felettes én a tudattalan vagy az ösztönélet folyamatait az elfojtás mechanizmusai révén. „Marx és Freud csupán a legismertebb és leginkább követett példa arra a mitikus mintára, amely az egész XIX. századot áthatja.”¹⁸ Frye további nagy hatású gondolkodókat és iskolákat sorol Schopenhauertől a darwinizmusig, amelyek mondandóját alapvetően e mitikus minta rendezte el. Összefoglalása így hangzik:

Távol áll tőlem, hogy azt állítsam, hogy e bölcselek nagyjából ugyanazt hajtogatják: engem az érdekel, hogy gondolkodásuk mélyén hasonló mitikus és metaforikus minták rejlenek... Ma mintha minden mitikus minta két szintre osztaná a természetet: az egyik, a fenti szint hordozza a hagyományos történelmi-emberi értékeket, a másik, a lenti szint pedig inkább a fizikai természethez áll közel, illetve az emberi természetben mindahhoz, amit a hagyományos szerkezetek alárendelnek.¹⁹

A két szint viszonyát meghatározó mozgásirány pedig az alsó szinten lévő feltörése, felemelkedése. A szerző hangsúlyozza, hogy e mitikus minta felismerése nemcsak az intellektuális jelenségek értelmezése miatt fontos: „az utóbbi két évszázad történései nagyrészt az ember mitologikus és metaforikus valóságképe megváltozásának hatására következtek be.”²⁰ A 19–20. század történelmi eseményeire vagy legalábbis a történések tendenciájára is magyarázatul szolgálhat Frye szerint az általa azonosított mitikus minta.

E némiképp homályos eszmefuttatásnak mindenekelőtt módszertani tanulságai vannak. A szerző azt állítja, hogy az elénk kerülő irodalmi, filozófiai,

¹⁷ FRYE 1998: 298.

¹⁸ FRYE 1998: 298–299.

¹⁹ FRYE 1998: 300.

²⁰ FRYE 1998: 302–303.

tudományos és politikai szövegek mélyén, a legnagyobb befolyást elérőkben éppúgy, mint az alkalmiakban (sőt, talán az előbbieken inkább, mint az utóbbiakban), hasonló mitikus minta dolgozik felszíni tartalmukon átsugározva. Ha tanulmányozzuk ezeket, nemcsak kijelentéseik tartalmaira kell figyelnünk, hanem azon képzeleti-költői nyelvi elemeikre is, amelyek megragadása révén felismerhetjük mitikus mintájukat. Frye felszíni és mély jelentést megkülönböztető elemzési modellje ugyanazon kétszintes mintázatot ismétli, mint amelyet elemzésében feltárt. Az alapvető mozgásirány itt is az alsó szinten lévő elemek felemelkedése – ez esetben az irodalomtudós feltáró munkája segítségével. Úgy tűnik, noha a szerző ezt mintha nem ismerte volna fel, koncepciója ugyanazon „családba” tartozik, mint a tárgyalt 19. századi gondolkodási irányzatok.

A kétszintű szövegeértelmezés ajánlata *Az Ige hatalma* több fejtegetésében előkerül. Negatív módon, figyelmeztetésként például így: „az irodalmi művet nem lehet azonosítani azzal, amit mond: az irodalomban »mondottak« a retorika és az ideológia, nem pedig a költészet világába tartoznak.”²¹ Az irodalom alkotásaiban mind a négy említett nyelvi kommunikációs mód jelen lehet – s ez igaz a politikai szövegekre is. Az első három mód érvényesíti az irodalmi mű vagy a politikai szöveg „mondandóját”, ám az írásművek értelmezőjének a negyedik mód jelenlétére és befolyására is figyelnie kell. Pozitív módon „felsőgondolat” és „alsógondolat” megkülönböztetésével és elemzési eszközzé alakításával érvel Frye a kétszintű szövegelemzés gyakorlata mellett. Az írásművek „felületi jelentése” a „felsőgondolat”, amelyet a mű írója művébe foglalni szándékozhatott, s amelyet egykorú olvasói elérhettek.²² „Másként szólva, a »felsőgondolat« az ideológiai tartalom.”²³ „Az »alsógondolatot« a képek és metaforák sora alkotja, amely érzelmileg ellenpontoszza, gyakran kiegészíti, de gyakran cáfolja is a felületi jelentést.”²⁴ Egyértelmű, hogy a szövegek vizsgálójának mindkét szinttel foglalkoznia kell, s fel kell készülnie esetleges ellentmondásos viszonyukra is.

Most már talán világosabban látható, mit is sugall Frye idézett-összefoglalt szövegrésze a 19. századi gondolkodók műveiről. Noha eltérő célokat követve eltérő témákról írtak, szövegeik középpontjában ott működik a hasonló mitikus minta, amely átsugárzik állításaikon. Nemcsak tartalmuk, „felületi jelentéseik” fontosak, hanem mitikus mintáik is. Olvasóik nem feltétlenül az állításaik vagy az érveléseik hatása alá kerültek és kerülnek; lehetséges, hogy inkább mitikus mintáik hatása alá. Az lehet a benyomásunk, hogy a mitikus minta újabb és

²¹ FRYE 1997: 95.

²² FRYE 1997: 88.

²³ FRYE 1997: 90.

²⁴ FRYE 1997: 88.

újabb intellektuális képződményeket termel; vagy fogalmazhatunk úgy is, hogy Rousseau óta az eltérő területeken kidolgozott teóriáknak fel kell venniük e mitikus minta formáját ahhoz, hogy hatékonnyá válhassanak a társadalomban. A szerző bekezdései magyarázatot adnak arra is, miért tekinthette és tekinti némely külső szemlélő politikai vallásnak az említett gondolkodók (és iskolájuk) műveiben kimunkálódott tanokat. A kanadai irodalomtudós művéből, azt hiszem, az következik, hogy a harmadik és a negyedik nyelvi mód jelenléte a szövegekben akartan vagy akaratlanul is kiváltja ezt a hatást. A *Words with Power* 1990-ben jelent meg először. Amint olvasható volt az egyik fenti idézetben, a szerző úgy vélte, a 19. századi elméletírókat befolyásoló mitikus minta „ma is” érvényben van. Aki 2025-ben olvassa (újra) könyvét, eltöprenghet, vajon még mindig érvényesül-e a fenti szint kétségbevonásának s az alsó szint felszabadításának mitikus mintája az újabb keletű irodalmi és politikai szövegekben.

IRODALOM- ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- ARON, Raymond (1994): *Tanulmány a szabadságjogokról*. Ford. Csizmadia Sándor. Pécs: Raymond Aron Társaság – Tanulmány Kiadó.
- FRYE, Northrop (1997): *Az Ige hatalma*. Ford. Pásztor Péter. Budapest: Európa.
- FRYE, Northrop (1998): *A kritika anatómiája*. Ford. Szili József. Budapest: Helikon.
- HORVÁTH Györgyi (2014): *Utazó elméletek: Angolszász politizáló elméletek kelet-európai kontextusban*. Budapest: Balassi.
- SHKLAR, Judith N. (1989): The Liberalism of Fear. In ROSENBLUM, Nancy N. (szerk.): *Liberalism and the Moral Life*. Cambridge, MA – London: Harvard University Press, 21–38. Online: <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674864443.c2>
- TAKÁTS József (2002): A kultusz kutatás és az új elméletek. *Holmi*, 14(12), 1534–1544.
- TÓTH Sára (2012): *A képzelet másik oldala: Irodalom és vallás Northrop Frye életművében*. Budapest: L'Harmattan.